

SEVENBOM SOM ABORTIVUM

Den illegale abort, fosterfordrivelsen, kan som led i menneskets stræben efter kontrol over børnenes antal føres tilbage til de ældste kulturtrin. Det er sandsynligt, at den ældste metode var barnemordet og rent mekaniske indgreb, idet brugen af abortprovokerende droger forudsætter et ret nøje kendskab til kønsorganernes bygning og giftstoffernes virkning.

Uagtet der ikke findes et abortivum, som absolut sikkert og uden sundhedsfare for moderen uddriver fosteret, og uagtet de illegale aborter almindelig fordømmes i sagn og retsbevidsthed, af kirke og stat, har næsten hvert land og hvert folk brugt såvel magiske som mekaniske abortivmidler. De væsentligste årsager var en svækkelse af moderinstinktet, forhen navnlig også en moralsk fordømmelse af den ugifte mor og hendes barn.

De fleste abortiva er hentet fra den lokale flora. Prof. dr. L. Lewin nævner i sit værk *Die Fruchtabtreibung durch Gifte und andere Mittel* (³1922) ikke færre end cirka 380 vegetabiliske "midler". Overtro og forkert tolket kausalitet foranledigede i rigt mål brugen af ret harmløse droger, men der kan ikke være tvivl om, at praktiske erfaringer ligger til grund for anvendelsen af andre. Abortive droger kendes også hos meget "primitive" folkeslag. Dog er det som regel kun medicinmanden og/eller nogle

få indviede, der véd besked med drogernes anvendelse og virkning.

Den ældste kendte beskrivelse af fosterfordrivelse findes i Kirias og måske verdens første medicinske urtebog *Pên-t's'ao*, der dateres til ca. 2700 f.Kr. Arabiske skrifter fra 900-tallet nævner en lang række midler.¹ Som følge af den nære kontakt mellem Hellas-Rom og Orienten falder størsteparten af den nyere europæiske folkemedicins abortivmidler sammen med skolemedicinens i antiken.

Fosterfordrivelse synes ikke at have været ukendt i nordisk sagatid,² men det vides ikke, hvordan man dengang provokerede aborter. Sevenboms anvendelse som abortivum kan ganske vist føres tilbage gennem mindst 2000 års europæisk historie. Men vi véd intet sikkert om plantens lyssky brug i tidlig nordisk middelalder, da den må være nået til Skandinavien. Den berømmes derimod for mange sygdomme: kighoste, astma, miltildelser og sygdomme i leveren.³

Sevenboms "renæssance" falder rimeligvis sammen med en vis højnelse af levestandarden og de sociale vilkår. Det ufødte barn var ikke blot uønsket af rent praktiske årsager (bolignød, ernæringsproblemer) – det var også en stor skam og tort at få et "uægte" barn. Sådanne børn gik desuden ofte en sørgelig opvækst i møde. Der gaves ingen social forsyning, og hele livet nærede man en uvilje og fordom imod

dem. *Hvad den ægteviede fader hilser med et glædesskrik, det afpresser forførelsen angerens suk og ruelsens bitre tårer* (Karl Gjellerup 1891, jnf. senere). Var en kvinde kommet ”galt afsted”, blev ingen midler ladet uforsøgt – så livsfarlige for hende selv de end kunne være.

Sevenbom (Juniperus Sabina) hører til nåletræerne (cypresfamilien) og er en nedliggende eller opret, stærkt grenet busk (sjældnere et lille træ) med først nåleformede, siden skældannede og modsatte blade. Bærkoglerne mørkeblå, næsten sorte. Planten er udbredt fra Spanien til Centralasien, vildtvoksende i Syd-europa og Kaukasus, karaktervækst over store bjergstrækninger i Østrig og Schweiz. Sevenbom findes ikke spontant i Danmark, men ses ikke sjældent indplantet i haver og på kirkegårde. Det første sikre vidnesbyrd om artens dyrkning herhjemme synes at være omtalen i

C. F. Wegener’s *Historiske Efterretninger om Abrahamstrup Gaard* (1885), bd. II, s. 12, hvorefter den skal være dyrket på Jægerspris fra år 1680.⁴ Som den nært beslægtede og lignende lægeplante enebær (*Juniperus communis*) er den sandsynligvis ført nordpå af munke og missionærer.⁵ *Juniperus sabina* står opført i de fleste moderne planteskolekataloger, ofte med prædikatet ”værdifuld”.

Dette skal dog forstås hortikulturelt. Folkloristisk og medicinhistorisk har sevenbom nemlig et meget dårligt rygte ... berømt og berygtet gennem et par årtusinder som middel til at forhindre svangerskab og provokere abort. Den fandtes gerne i en afsides krog af bondehaven, hvor dens dystert mørkegrønne, nedbøjede grene – *lig en forbryder, som skyer dagens lys*⁶ – nok kunne vække et uhyggeligt indtryk. Gnides bladene mellem fingrene, spores en ubehagelig lugt (*Stinkholz, Stinkwacholder* – ’stinkende ene’). *Sevenboms brug efter almuepars lønlige hyrdetimer turde siden give sig synligt udslag i mangt et for tidligt visnet ansigt, mangan en forhenværende landsbyskønheds totalt ødelagte organisme.*⁷

Fra Schwaben fortæller en professor i Göttingen i slutningen af 1700-tallet:

Når jeg rejste omkring på landet og kom forbi en landsbyhave, hvori jeg så en sevenbomsk, så vidste jeg fra mange tilfælde, hvor min formodning blev bekræftet, allerede, at haven tilhørte landsbyens barber eller jordemoder. I hvilken god hensigt planter man vel så omhyggeligt sevenbom? Betragter man disse buske eller træer nøjere, så er deres krone som regel forkrøblet, fordi der så ofte plukkes – og stjæles af dem.⁸

Den officielle forklaring på plantens tilstedeværelse i husets eller gårdens have var gerne, at de unge piger brugte et udtræk af ”lægeplanten” til at stimulere mangelfuld eller udeblevet menses. I et værk om folkemedicinen i Pfalz

(1842) skriver forfatteren, at når den unge pige hos lægen ”røber”, at hun allerede har drukket sevenbom-the, så kan han være sikker på, at hun simulerer en sygdom for at få udleveret et abortivum.⁹ En anden eufemistisk forklaring er i Sydtykland, at man dyrker sevenbom for heraf at kunne plukke kviste til de ”Palmbuschen” (buketter af grønne grene og vårbloster), der indvies i katolske kirker palmesøndag. Folkeetymologien *segenbaum* har altså her en dobbelt betydning.¹⁰ På samme måde blev eng. *savin* (<sabina) bragt i forbindelse med ”to save” ’at redde’ – *as being able to save a young woman from shame*.¹¹

Frygten for den kriminelle vækst må åbenbart stadig være levende, siden nutidige botaniske forfattere viger uden om dette dog højest karakteristiske træk af sevenboms folkløse. Heinrich Marzell’s ellers meget udførlige *Neues Illustriertes Kräuterbuch* 1935 såvel som J. Niessen’s store 2-bindsværk *Rheinische Volksbotanik* 1936–37 nævner ikke med et ord sevenboms anvendelse som abortivum. Det samme gælder sidste (16.) udgave af det store leksikon *Brockhaus* bd. 10, 1956. Mentz & Ostenfeld omtaler sevenbom som abortivum 1906 (*Planteverdenen i Menneskets Tjeneste*), men planten nævnes overhovedet ikke i værket sidste udgave 1937 (*Nytteplanter*). Og uagtet sevenbom blev flittigt brugt som abortivum i sønderjysk folkemedicin, oplyser Axel Lange & Chr. Seeberg intet herom 1927 (*Nogle Sønderjydske Planter, deres Navne og Stilling i Folkeløsen*). Som vi siden skal se, anslog også mange af urtebogforfatterne en diplomatisk tone, når de omtalte sevenbom.

ETYMOLOGI

Sevenboms slægts- og artsnavn har været genstand for en række tildels meget modstridende tolkningsforsøg.

1. Af *juvenis* ’ung, ungdommelig’ og *pario* ’føde, frembringe’ – fordi enebærslægten hele tiden skyder nye kviste og altid har et (ungdommeligt) grønt udseende; eller fordi unge grønne bærkogler viser sig endnu mens de gamle blåsorte findes på busken.¹² *Juvenis* har her betydningen ’ugift’ og *pario* i denne sammenhæng ’fødselsgivende’, ’virkende’ – altså en forblommet hentydning til anvendelsen som abortivum: ’(for)tidligt fødende’, ’jomfrujordemoder’.¹³ Navnet *Juniperus* skal først være tillagt *J. Sabina*. Andre forfattere fører *Juniperus* tilbage på *iunx* ’ko’ og *parere* ’føde’ – for at lette kælvningen fik koen indgivet denne plante.¹⁴

2. Af *juveni-perus* ’barnavlende’: ved berøring med livskvisten, romernes frugtbarhedssymbol, i det kristne Sydeuropa siden erstattet af rosmarin; jnf. ty. (Elsass) *queckholder* (qqa ’levende, kvik’), angelsaks. *quicbeam* og det ty. knæsatte navn *wacholder*.¹⁵

3. Den første og måske mest sandsynlige tydning af *Juniperus* giver Hispanensis Isidorus ca. 600 i sit værk *Originum seu etymologiarum*. Han forbinder med det græske ord *pyr* ’ild’, idet buskens pyramideformede vækst ligner en ildsøjle (jnf. ty. (Lüneburg Heide) *feuerbaum* om *Juniperus* sp.) og det røde enebærved længe nærer ilden: *dækker man glødende kul med asken af dette træ, så holder de et år*. Nordisk *ene* knyttes sammen med ord, der betegner ild, gnister etc.¹⁶

4. Af keltisk *jeneprus* ’stiv, grov, tornet’ (bladene!),¹⁷ måske også i betydningen ’bitter’ (frugternes smag!). Den græske benævnelse *arkeuthos araios* synes at berettigede etymonet ’forbandet busk’ (stikkende blade, dysters udseende, abortvirkningen).¹⁸

5. Det latinske artsnavn og förlinnéiske slægtsnavn *Sabina* sigter uden tvivl til forekomsten på Sabinerbjergene i Italien; adskillige gamle plantenavne skyldes et mere og mindre tilfældigt voksested. Fra Sabinerbjergene skal den dér meget almindelige busk have

bredt sig til alle nabolandene. Dioskurides nævner blandt flere synonymer det romerske (*h*)*erba sabina* – allerede dengang (1. årh. f.Kr.) var planten åbenbart også i Hellas kendt som ”sabinsk urt”. Den omtales af Cato, Vergil, Plinius o.a. romerske forfattere. I den klassiske litteratur foreligger ingen sikre beviser for flere nutidige forfatters påstand, at sabinerne i Italien skal have brugt denne vækst som abortivum.¹⁹ C. G. Wittstein mener i sin *Handwörterbuch d. Pharmakogn. d. Pflanzenreiches* 1882, s. 705, at Sabina stammer fra græsk *sebastos* ’ærværdig’ og skyldes sevenboms lægekraft. Sabinerne blev på grund af deres fromhed og hellige sæder også kaldt sevinerne, sebinerne.²⁰

Over hele Europa resulterede folkeetymologiske manipulationer med sabina-motivet i en lang række temmelig enslydende navne: oldhøjtj. *sevina*, oldfr. *savine*, fr. *sabine*, eng. *savine*, irsk *sabhan*, it., sp., port., rum. og russ. *sabina*, ældre da. (Harpestræng) *sauinæ*; *sewenbom* (ca. 1450), *senenbom* (1557), *sabinbusk* (1667), *seventræ* (Moth ca. 1700), *sevenboem* (1721). Suffikset -bom fra plattj. *bom* ’træ’. Pritzel & Jessen har i deres ordbog over tyske plantnavne (1882) ikke færre end 46 variationer af motivet.

FARMAKOLOGI

De tørrede blade og grenspidser (*herba*, *ramulus* eller *summitates sabinæ*) indeholder foruden et bittert glykosid Pinipicrin, garvestof, gallussyre, harpiks og kalksalte 3–5 procent af en ildelugtende æterisk olie, hvoraf sabinol og dens ester sabinolacetat samt l-sabinoler tilsammen udgør ca. 30 procent og den specifikke, virksomme bestanddel (sabinol er identisk med thujol, tanacetol og salviol) . Den af de friske grenspidser og ved destillation vundne oleum sabinæ er farveløs eller gullig, har en karakteristisk ubehagelig lugt

og bitter-aromatisk smag. Det grønne pulver af grenspidserne smager og lugter ækelt, og dets giftvirkninger skal være endnu større end de friske skuds. Drogen er menses- og urindrivende, benyttes desuden som ormemiddel og i parfumerier.²¹

Ol. sabinæ er betydeligt giftigere end ol. juniperi, virker både ud- og indvortes som et meget heftigt irriterende, der navnlig rammer nyrerne og urinvejene, øger allerede i ringe doser diurese og menses og har en stærkt nekrotiserende effekt.

Indtages større kvanta, f.eks. som et kraftigt dekokt på sevenbomkviste, optræder der først mave- og tarmsmerter med (undertiden blodig) opkastning, åndenød, hastig pulsrytme, siden krampetrækninger o.a. forgiftningssymptomer, der slutter med bevidstløshed, kollaps og døden. Næsten halvdelen af kendte sevenbom-forgiftninger krævede dødsopfre, men den letale dosis kan iøvrigt svinge betydeligt.²²

Drogen tilskrives almindeligvis en specifik abortivvirkning, men det er stadig et omstridt spørgsmål, hvorvidt sevenbom faktisk øver en særlig og intensiv effekt på uterus. Fra ca. år 1700 oplyses, at mange svangre kvinder drak et stærkt dekokt i ugevis uden nogensomhelst virkning.²³ I adskillige tilfælde blev såvel fosteret som moderen dræbt. At uterus påvirkes af drogen har dog kunnet eksperimentelt bevises.²⁴ Giftstoffet sabinol har som mange andre æteriske olier en irriterende virkning på blodrige væv. Der sker en kolossal tilstrømning af blod til bækkenorganerne og uterus, urinvejenes slimhinder bliver betændte, så der endog kan afgå næsten rent blod fra urinrøret, og via det autonome nervesystem starter reflektoriske sammentrækninger, der evt. udstøder føtus.²⁵ Anvendelsen som emmenagogum kan således få katastrofale følger og er derfor forladt af den moderne medicin.

Som *folia juniperi sabinæ* anføres drogen i *Pharmacopoea Danica* 1772, og under

forskellige navne optoges den i følgende landes farmakopéer:²⁶

Herba sabinæ: Chile, Finland, Grækenland, Holland, Meksiko, Schweiz, Østrig;

Prondes sabinæ: Ungarn;

Ramuli sabinæ: Danmark;

Summitates sabinæ: Belgien, Rumænien, Venezuela;

Poa brathyos: Grækenland;

Oleum sabinæ er officinel i Amerika, Belgien, England, Japan, Schweiz.

Nutidens skolemedicin anvender kun sjældent drogen ad internum (ved uterusblødninger, leukorroe, armenorrhoe, sterilitet, vattersot); ad externum bruges summitates sabinæ mest som et pulver med allun, kobbersulfat o.a. til at strø på kondylomer, polyper, vorter etc. De fleste sabinol-præparater står under recepttvang og anskaffelsen ad omveje er strafbar; det samme gælder Juniperus virginiana, der også er et folkeligt abortivum.

Under forskellige dæknavne og i kriminel hensigt er summitates sabinæ blevet forlangt på tyske apoteker lige til nutiden. Når menses udeblev som følge af "fejltrin", indtog letfærdige piger safran og sevenbom.²⁷ Drogens hudirriterende virkning gjorde den i 1700-tallet populær til fontanelle-behandlinger af sår og apotekerne solgte store mængder ceratum, emplastrum, lanolinatum og unguentum sabinæ.²⁸ Den store efterspørgsel kan dog meget vel have haft andre årsager.

ANTIKEN, MIDDELALDER, NYERE TID

Den oldægyptiske materia medica *Papyrus Ebers* og *Bibelen* nævner ikke sevenbom. Planten var tilsyneladende også ukendt for Hippokrates og Theofrastos. Den første

oldtidsforfatter, som omtaler sevenbom, er Cato (234–149 f.Kr.). Det sker i kap. 70 af værket *De re rustica*, hvor *herba sabinæ* er et veterinært lægemiddel. Men vi skal helt frem til Dioskurides (ca. 50 e.Kr.) for at træffe nærmere oplysninger. Han skelner i *De materia medica* I, kap. 76, 104, mellem to typer, og bladene af begge skal lægges på bylder, inflammationer etc. Drukket med vin uddriver planten blod med urinen (nephritis?) og tillige føtus; anbragt i vagina eller brugt som røgelse har den samme virkning: *Sabina et partus opposita extrahit, et suffitu idem praestat.*

Det gentages af Plinius (23–79) i 23. bogs 11. kapitel af *Naturalis historiae: Partus emortuos extrahit et suffitu*. Hans samtidige kollega Scrinonius Largus udtrykker sig i *Compositiones medicamentorum* meget forsigtigt om sevenboms virkninger. *Oleum sabinæ* nævnes i et liniment for nerve- og lændesmerter og til at gøre selv de mest rigide (kvindelige) kønsdele smidige: *muliebres locos durissimos mollit.*²⁹

Galenos (131–201) havde sikkert i sin lilleasiatiske hjemegn og endnu mere i Rom rig lejlighed til at behandle patienter med giftvirkninger efter datidens mange forskellige ekkbolika, og han måtte rimeligvis selv ordinere slige midler. Under omtalen af sevenbom i *De simplicium medicamentorum facultatibus* fremhæver han navnlig dens abortive virkning: *Sabina foetum viventium interficit et mortuum educit.* Marcellus Empiricus (ca. 300) anbefaler *herba sabinæ* som salve for nyrelidelse, og drogen nævnes blandt andre ingredienser i et mensesdrivende middel (*De medicamentis*, 26. og 36, kap.). Paulus fra Aegina (7. årh.) har sevenbom i et råd for sterilitet.

I den nære Orient anføres sevenbom som abortivum eller emmenagogum af den arabiske læge Avicenna (980–1037), perseren Abû Mansûr (10. årh.), Ibn Gazla (11. årh.), Ibn Beithar (d. 1248 i Damaskus); hos sidstnævnte hører vi første gang om en indikation for hærmorroider. Videre Salernoskolens elever Constantin

Africanus (ca. 1075) og Nicolaus Praepositus Esdra, der skriver, at drogen anvendes meget ved svære fødsler. Pseudonymet Macer Floridus (ca. 1175) samler de klassiske forfatters oplysninger om sevenbom i latinske hexametre.³⁰

Aëtius af Amida, som medio 500-tallet opholdt sig ved det byzantinske hof, nævner en lang række vegetabiliske ekbolika, men han synes navnlig at have kendt virkningen af sevenboms indvortes brug. Drogen anføres ikke alene som fosterdræbende og -udstødende, men også som årsag til nyreblødninger: *Savina menses potenter ducit, perque urinas sanguineum citat, vivos foetus interficit, mortuos extrudit.* – Ibn Beithar, der var en af de sidste store arabiske læger, samler i sin *Collectio magna* datidens lægemidler; om sevenbom hedder det, at *dette middel driver, på grund af sine flygtige bestanddele, månedsfloden stærkere end noget andet, forårsager blodig urin, dræber det levende foster og uddriver det døde.*

Fra Tyskland nævnes vor plante (*sawina, savinam*) første gang i *Capitulare de villis* – opremsningen af de 73 lægevækster, som fandtes eller skulle være på Karl den Stores gods Asnapium. Fortegnelsen blev udsendt omkring år 795 og bidrog sikkert meget til valget af lægeplanter også i de ældste tyske private haver. Sevenbom er rimeligvis på Karl den Stores tid blevet ført af munke og missionærer fra Italien eller Alpeområdet til Syd- og Mellemtyskland.³¹ At den blev opfattet som andet og mere end en sirbusk fremgår bl.a. af dens medicinske anvendelse i *Codex Sangallensis* (9. årh.). Men vi savner iøvrigt sikre holdepunkter for, at sevenbom i tidlig middelalder, 9. til 11. århundrede, blev benyttet til lyssky formål. Albertus Magnus og Konrad von Megenberg fortier denne plante helt. St. Hildegard, der døde 1179, nævner *sybenbaum, syvenboum* som lægeplante (for lungelidelser), men ikke som abortivum. Det gør derimod *Circa instans*, datidens betydeligste værk: *provocat etiam*

*menstrua et fetum mortuum educit.*³² Et dekokt af planten blev brugt til fosterfordrivelse på Ludvig XI's tid (1400-tallet).³³

Wedel Georg Wolfgang ofrer sevenbom en længere omtale i sin *Dissertatio de Sabina* og slutter med at sammenfatte plantens ”dyder” i ti punkter. Det fremgår her bl.a., at der dengang i Europa (= Tyskland) næppe fandtes en by, et gau, en have uden dette *overordentlig nyttige træ*. Han indrømmer dog, at drogen uforsigtigt benyttet også kan være sundhedsfarlig: *Sique vel maxime noxa aliquando ab eius usu exorta, cautelis ubique opus est; prudentia decet medicum, temeraria omnia noxia.*

At også ren overtro blev knyttet til sevenboms abortivvirkning, viser en sygehistorie hos den iøvrigt fremragende schweiziske læge Johannes von Muralt 1715:³⁴

En kvinde, der heldigt havde overstået ni fødsler, spadserede mod slutningen af sit 10. svangerskab i haven, knælede ned foran en sevenbom og brød nogle kviste af. I samme nu følte hun, hvordan fosteret sank ned i underlivet, og hun kunne ikke rejse sig. Veerne førte dog ikke til nedkomst. 67 uger (!) efter konceptionen blev det døde foster udstødt gennem navlen. Fire år efter blev endnu et svangerskab afbrudt på samme mystiske måde. Muralt mener, at hendes knælen foran sevenbom'en var nok til at åbne genitalia og starte aborten. Den uhildede nutidslæser skimter en mere naturlig forklaring på ”fænomenet”.

URTEBØGERNE

Da både tyske og danske urtebogforfatters oplysninger om sevenboms medicinske anvendelse hovedsageligt er hentet fra antike skribenter, bringer de ikke meget egentligt nyt. Men omtalen af den kriminelle busk bidrager til billedet af den vurdering, planten var genstand for hos almue, læger og gejstlighed.

Sävenbom (*Juniperus sabina*), ur F.B. Vietz, *Icones plantarum medico-oeconomico-technologiarum*, 1804.

Hieronymus Brunswig (1450–1539) skriver i *Destillierbuch der rechten Kunst ...* (1502 cap. CLXII) bl.a.: *Das Wasser auf zwey lot getruncken/bringet den Frawen jr zeitlaber Frawen die mit Kindern gehn schadt es sehr. Das Wasser in solcher mass getruncken/bringet den lust zur Natur.*

Hieron. Bock's *New Kreuter Buch* (Strassburg 1511, 403f) fortæller, at

die Messpaffen und alte huren geniessen des Seuenbaums am besten ... Zulest so verführen sie die jungen huren / geben jnen Seurenpalmen gepülvert / oder darüber zu trinken / dadurch vil kinder verderbt werden. Zu solchem handel gehört ein scharpffen Inquisitor und meister ...

Også Andr. Matthiolus ivrer i sin *Kreutterbuch* (ty. udg. 1563, 35 B) mod den onde trafik med sevenbom:

Die alten Hexen und Wettermacherinnen üben darmit vil Zauberey und Abendtheur, verführen darmit die jungen huren / geben inen Sevenbaumschüssling gepulvert / oder heissens darüber trincken / dadurch vil kinder verderbt werden. Sind erger denn Herodes. Zum solchem Handel gehörte eine strenge Einsehung der Obrigkeit, die sollte den Apoteckern verbieten / darmit sie den Sevenbaum / und andere sorgliche Spezereien losen Leuten nicht so liederlich verkaufften.

Misbruget omtales også af Adamus Lonicerus (1528–86) i *Vollständiges Kräuterbuch* (udg. 1703, 75): *Es brauchen dieses Kraut die allzuverschämten und unzüchtigen Weiber die Empfängniss zu verhindern. Weil aber solcher Gebrauch gottloss ist / wollen wir ihn verschweigen.* Sevenbom er efter hans mening et af de bedste og mest pålidelige emmenagoga.

Jacob Theod. Tabernaemontanus skelner i *Neu und vollkommen Kräuterbuch* (Basel 1588, 1356) mellem to køn: *Savina mas* (Sevenbaum-Männlein) og *Savina femina* (S.-Weiblein). *Es sollen sich aber schwangere Frauen für diesem Kraut wol hüten / dann es der Frucht gar schädlich ist.*³⁵ Sevenbom nævnes her med 10 andre planter med tilskrevet emmenagogisk virkning plus ammoniak i en *god sirup til åbning af tilstoppet moder og genbringelse af ophørt månedsflod*. Blandingen har sikkert haft en drastisk effekt!

John Gerard's *Herball* (1636, 1378) skriver bl.a. *The leaves of Savine boyled in wine ... draw away the afterbirth, expell the dead childe, and kill the quicke.*

Linné's *Örtabok* 1725 (ed. 1957, s. 119) om *säfwenbom, Sabina arborea: Dena bruka dhe som willa blifwa lönda horor ... Syndra icke ty Gud det ser.*

Det er vanskeligt at afgøre, hvornår sevenbom nåede til Danmark. Men da planten jævnlige nævnes i middelalderen, tør man vel gå ud fra, at den allerede på et ret tidligt tidspunkt blev dyrket i haverne. Harpestræng (d. 1244) omtaler sevenbom, men der siges intet om forekomsten herhjemme; hvad han anfører om den svarer stort set til hans vigtigste kildeskrift *De viribus herbarum* af "Macer Floridus". Som *sauina, sauina* – altså uden danske navne – anbefaler han den med honning som sårlægende, i hvidvin som hudrensende, bundet på tindingerne for hovedpine; drukket ofte med vin eller lagt som et plaster på svangre kvinders mave *draghet thet ut forworthæt barn föthelse* – bevirkes abort.³⁶ I en Harpestrængversion, udg. af P. Hauberg, nævnes sevenbom derimod kun i et gigråd.³⁷

Christiern Pedersens *En nöttelig Legebog faar Fattige och Rige* (Malmø 1533) bringer en lang række midler til stimulering af menses, til at lette fødselen og uddrive efterbyrd eller dødt foster. Men sevenbom nævnes ikke. Hans sidste råd *faar pine efter Födzel* anbefaler at drikke

et vanddekokt af enebærbark og -blade plus honning.

Een skøn loestig ny vrtegaardt af den anden navnkundige malmøborger Henrik Smid (1546ff.) kender ikke sevenbom, men Smid interesserer sig i det hele også kun for urterne. Niels Michelsen Aalborg's *Medicin Eller Læge-Bog* (1633–38) anbefaler pulveriserede laurbær og enebær i øl eller vin om *Quindernes Tid er forstoppet*, mynte + enebærvand at drikke for at uddrive fosteret *enten det er lefuendes eller dødt*. Til samme formål ordinerer han også sevenbom (med enebær og 6 andre vegetabilia). Men man sporer hos ham som de tre førstnævnte urtebogforfattere en vis usikkerhed overfor sevenbom, hvad enten det nu skyldes hensynet til plantens farlige giftvirkninger, eller at denne vækst endnu var ret ukendt.

Den sidste formodning synes dog gendrevet af Simon Paulli, der i sin *Flora Danica* (Det er: *Dansk Vrtebog* 1648, s. 341, nr. 191. C-E) skriver: *Sevenbom blifuer udi Hafverne megit dyrcket / fordi det (som sagt er) staaer grønt baade Vinter oc Sommer / oc megit herligen zirer oc pryder Korterene*.

Den kongelige livlæge har ikke næret høje tanker om moralen bag datidens tykke klostermure. Under omtalen af *Ruta graveolens* – et gammelt antafrodisiakum, hvormed Harpestræng oplyser, at nydelsen formindsker *lustæ til quinnæ* og Paulli, at den ædes af klosterrødrene *som ville lefue kyskelig oc høveligen sig forplicte at holde Reenlighed* – tilføjer han: *Huad Aarsagen der til er, kand jeg icke vide / vil oc intet tale derom: Icke heller huor til de bruge Sevenbom ...*

Videre hedder det:

Udi Lande / huor Muncke oc Nunner hafue deris skionne Klostere oc Lyst-Hafver / skal mand vel neppelig finde en Vrte-Hafve / som denne Sevenbom jo visseligen groer udi. Men Aarsagen / huorfore de den saa megit elske / oc flittigen dyrcke / der om veed jeg

paa denne sted icke at tale. Ellers saa pleyer den gemeene Mand udi Tydskland / om denne Vrt / oc Møer (eller som holde sig for at være Møer / oc dog hafue mist deris Mødom) som ere wkske / oc med wtilbørlig Kierligheds Brynde ere befengde / til deris største Vanære saaledis at skiempte:

De Sigron [singrøn, Vinca] ock de Sevenboom!

Maken so veele Jungffren schoon.

Det er paa Danske sagt saaledis:

Sevenbom end oc Singrøn

gjør saa mangel Pige skion.

Efter de mange diplomatiske omsvøb fortsætter Paulli: *Men vi ville gaa dette forbi / oc ickun gifue os til at tale om Træit udi sig selff... oc det bruger mand alleroffist til at drifue Tiderne / oc uddrifue det døde Foster ...*

Frederik den Fjerdes livlæge Johannes de Buchwald skriver i sin *Specimen Medico-Practico-Botanicum* 1720, s. 242: *Inter emmenagoga haud sane ultimum merentur locum; menses etenum, lochia, fetum ac secundinas potenter, pellunt, tam in forma decocti quam infusi exhibita.*

MISBRUG OG FORBUD

At lægfolk efterstræbte sevenbom til kriminelle formål, fremgår allerede af de tyske urtebøger fra midten af 1500-tallet. Og interessen for ”midlet” holdt sig lige til nutiden. Heinrich Marzell, Europas etnobotaniker par excellence, skriver 1935, at sevenbom stadig anvendes som abortivum:

det er også årsagen til, at dens indplantning i offentlige anlæg sine steder blev forbudt, eller at busken måtte fjernes. De botaniske havers gartnerere véd at fortælle derom, og

jeg kender botaniske haver, hvor sevenbom måtte beskyttes mod publikum af et gitter. Ja, i bønderhaverne viser hækken ved det sted, hvor busken står, en fordægtig åbning.³⁸

I Münchens gamle botaniske have var sevenbom udsat for talrige efterstræbelser, i Zürichs botaniske have blev eksemplaret hegnet forsvarligt ind, og i Thüringen blev fjernelsen af alle sevenbom befaleet ved lov.³⁹ Også andre tyske landsregeringer så sig tvunget til at fjerne den farlige busk fra offentlige anlæg. Det gjaldt således nogle gamle eksemplarer i Berlins Tiergarten, som blev fældet, fordi gæsterne viste åbenlys interesse for dem.⁴⁰

Om eksemplaret i Odense klosterhave oplyser en lokalkendt (1946), at det altid var stærkt forrevet. Og ifølge en meddelelse til Dansk Folkemindesamling 1917 skal der i Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles have have stået en sevenbom, hvis forkrøblede vækst tydeligt viste, at der blev stjålet af grenene. På Landbohøjskolen hed det, at det var umuligt at bevare træet på friland, uden at det blev skamferet.⁴¹ Står oplysningen til troende, må det sidenhen være gået stærkt tilbage med interessen; det meget store eksemplar, som nu findes i Landbohøjskolens have, er ganske uberørt. Heller ikke Botanisk Haves sevenbom synes at blive antastet af publikum.⁴² Men at der stadig går frasagn om denne vækst, viser flg. læserbrev i et af vore store ugeblade:⁴³

I Botanisk Have vokser der efter sigende et prydræ, hvis blade skal være velegnede til at fremkalde abort. Bortset fra, at det nu [?] med sine afribbede grene hverken er nogen pryd eller af nogen faktisk værdi for de unge studerende, så synes jeg, det er i højeste grad uforsvarligt at plante et sådant træ her midt i storbyen, som i forvejen rummer tilstrækkeligt til at lede ubefæstede sjæle på afveje.

Thomas af Brabrant (f. 1201) er den første, som advarer mod uforsigtig brug af sevenbom

som mensesdrivende middel. Men først flere århundreder senere synes anvendelsen at have taget et faretruende omfang. Theodor Zwinger, en kendt og søgt læge i Basel, professor i græsk og moral, senere også i medicin, oplyser i sit værk *Von den Baum- und Staud-Gewachsen* (1744, s. 97), at træet er en yndet prydvækst, men bruges af "Weibern" som abortivum, hvorfor øvrigheden skulle forbyde dyrkningen. Mod slutningen af 1700-tallet førte hyppige misbrug i provinsen Franken til offentlige advarsler mod det farlige træ, i andre egne (f.eks. Østrig) til totalt og strengt forbud mod dyrkning og salg.⁴⁴ Alligevel sås det ofte i haverne – som "sirtræ" og under foregivende af, at man kun brugte det som husråd mod forskellige hudlidelser og husdyrsygdomme, hvilket langt fra altid var tilfældet.⁴⁵ Kunne "midlet" ikke skaffes fra en have eller et offentligt anlæg, prøvede man gerne på apoteket, idet man hævdede, at drogen skulle bruges mod uøj hos kvæget.⁴⁶

Af den berømte og berygtede Marquis de Sade's skrifter fremgår det, at brugen af anti-konceptionelle og fosterfordrivende midler må have været flittigt brugt i det 18. århundrede. Sevenbom nævner de Sade som et fortræffeligt abortivum i *Histoire de Juliette* 1795 (III, 204).

Lægen Chaumeton skrev i begyndelsen af 1800-tallet:⁴⁷

Som værdige arvtagere af tidligere århundreders medicinske fejltagelser har "gute Frauen" bildt sig selv ind, at det er nok at lægge nogle af bladene i unge pigers sko for at fremkalde deres menstruation. Heldigvis indebærer en så forkert praksis ingen fare; himlen give, at det samme var tilfældet hos en mængde frække jordemødre og dristige kvaksalvere, hvis samvittighed ikke afholder dem fra at anvende denne pirrende plante ud fra de mest letfærdige bevæggrunde og ofte til stor skade for deres begærs og uvidenheds

ulykkelige ofre. Sevenbom kan faktisk ikke blot fremkalde betændelse og frygtelige uterusblødninger, men er også i stand til at bevirke føtus' uddriven under omstændigheder, der bringer moderens liv i den største fare.

hvor den sjældent sætter frugt, hvorfor nogle regner den for ufrugtbar. I Lothringen hedder det, at hvor man planter sevenbom i haven, dør snart et stykke kvæg.⁵⁴

Dr. Jul. Wilde oplyser fra Pfalz 1923,⁴⁸ at dekokter af unge skud blandet med saften af taks endnu ofte anvendes som abortivum. *Auf Grund eines bezirksärztlichen Gutachtens mussten in einem Amtsbezirke sämtliche Pflanzen dieser Art aus den Anlagen entfernt werden.* Selv sørgede forfatteren for, at nogle eksemplarer blev fjernet fra to let tilgængelige steder i Neustadt.⁴⁹

Og for at gå helt frem til nutiden: Den svenske medicinalhistoriker Nils Hewe skriver 1949, at sevenbom dér som i Frankrig og Tyskland findes i de offentlige parker, men at man i begge sidstnævnte lande er begyndt at udrydde den – *och med all rätt, ty denne giftbuske har inte existensberättigande.*⁵⁰

Adskillige landsmænd, som jeg talte med om denne plante, var af den opfattelse, at sevenbom ikke måtte dyrkes i haverne. Noget forbud har dog aldrig været nedlagt herhjemme, og *Juniperus Sabina* sælges som nævnt frit fra planteskolerne. Men i og for sig kunne et forbud her være lige så berettiget som tilfældet er med *Berberis vulgaris* (lov af 27. marts 1903). Sevenbom og beslægtede arter er nemlig mellemvært for pæretræets frygtede gitterrust (*Gymnosporangium sabinæ*) – forholdet blev opdaget 1864–65 af den danske naturforsker A. S. Ørsted.⁵¹ Almuen havde længe forinden sagt, at pæretræet ikke *kunne lide* sevenbom og gik ud, når man anbragte det i nærheden.⁵² Muligvis har iagttagelsen, at den blotte tilstedeværelse af en sevenbom kunne forhindre frugtdannelsen også på et træ, yderligere befæstet plantens ry som abortivum.⁵³ E. Blackwell bemærker i *Collectio stirpium* (1757, s. 214): *Man ser den i haver hos os i England,*

NAVNE

At sevenbom har været et af de hyppigst (mis)brugte abortivmidler i Europa, viser dens mange tildels meget gamle tilnavne og eufemismer. Nogle har dog sikkert kun haft lokal udbredelse og enkelte er ”bognavne”:

Pigernes træ (Sydsjælland)⁵⁵

nonnetræ (Nordsjælland 1943)⁵⁶

ty.⁵⁷ *kindermord* (1673ff.)

kinderdoad

kinderschderbe

mägdebaum (1714ff.)

verbodden bom (Siebenbürgen 1848)

jungfernpalme (1770)

jungfern-rosmarin (Bayern 1714ff. – ironisk: bruger pigen denne vækst, kan hun som ”jomfru” stå brud smykket med rosmarin)

abtreibbaum

sündenbaum

glückskraut

lebensbaum

segensbaum ’velsignelsestræ’ (Bayern; Kärnten i Østrig – grene af busken vies i kirkerne palmesøndag, men dyrkes reelt til fosterfordrivelse; navnet har altså en dobbelt betydning for de indviede!)

zepperbom – til verzeppern ’splitte, abortere’ (Nösnerland [ty. sprogø i Ungarn, nu rumænsk Transsylvanien]) holl.⁵⁸ *hoereboom*

eng.⁵⁹ *cover-shame*

bastard-killer

fr.⁶⁰ *plante damnée*

ital.⁶¹ *cipresso di maghe*

pianta dannata ’forbandet plante’ (Bologna)

czek.⁶² *jalowecz* – om enebær, måske til
jalovy 'ufrugtbar'
 pers.⁶³ *dīwdār* 'djævelens træ'

Og Kræn Krathus hjælper årlig
 syge folk i hobetal,
 pigebørn når de blier dårlig,
 – hvad ret ofte hændes skal –
 tyer til hende, i en fart
 hun fordriver ondt snart.

ILLEGAL ANVENDELSE

I DANMARK

Så vidt det kan skønnes, blev dette abortiv-
 middel hos os næsten udelukkende brugt af
 ugifte kvinder. Om en gift kone på Fyn, som
 fødte i dølgsmål efter at have indtaget denne
 droge, sagde folk:

Det grueligste jeg véd om sådant noget var
 dog i en have – jeg vil ikke engang sige, enten
 det var hist eller her. Men om en gift kone
 var det: sålænge hun levede, sagde folk, at
 hun fødte i dølgsmål. Den stakkel, hun har
 sagtens ikke troet, at Vorherre aldrig skaber
 munde uden brød. Dengang hun døde og
 blev begravet, stod hun hver nat nede i haven
 ved sibbenbomtræet, jamrede sig og sagde:
 O, sibbenbomtræ! O, sibbenbomtræ! Du
 forrædte mig med syv sønner!⁶⁴

Sevenboms abortive virkning nævnes som
 velkendt i alle landsdele – således fra Sønder-
 jylland,⁶⁵ Nordsjælland,⁶⁶ Jylland,⁶⁷ Holbæk
 amt⁶⁸ (se endv. nedenfor). Men planten synes
 langtfra at have været almindelig i haverne
 og blev betragtet med både nysgerrighed og
 afsky.

En te af bladene blev regnet for et ufejlbar-
 ligt middel. Den skulle trække natten over og
 om morgenen drikkes på fastende hjerte. En
 ”klog” kone i Kliplev brugte det hemmelige
 middel i perioden 1850–60,⁶⁹ og den kloge
 Kjæn Krathus i Tvis hjalp unge piger med bl.a.
 en medicin brygget på barken af et træ, der
 groede på Holstebro kirkegård. I en vise, som
 lærer Hansen-Siir 1899 skrev til dr. Dethlefsen
 i Holstebro, hedder det derom:

Det endte dog med, at hendes trafik blev opda-
 get, og 1891 idømtes hun – 69 år gammel – til
 18 måneders forbedringshus i kvindefængslet
 på Christianshavn. Det farlige træ blev fældet
 og tilintetgjort, mens hun var fraværende.⁷⁰

Den kloge mand Jens Damgård i Estvad,
 Ringkøbing amt, som døde omkring sidste
 århundredskifte, havde midt i sin have med
 lægeplanter *en fordrivendes urt*. Han brugte
 den dog aldrig, men fortalte, at den forhen blev
 dyrket af munke og nonner.⁷¹ Det kan næppe
 have været andet end en sevenbom. Om endnu
 en klog mand – i Revninge på Nordøstfyn –
 berettes, at han i haven havde en sevenbom, og

tit kom der folk til ham og ville have af dette
 træ til ondt brug, men de kunne byde ham,
 hvad de ville derfor, de fik intet. En nat listede
 en pige sig ind i haven for således at få
 noget af træet. Men da hun ville gå tilbage,
 kunne hun ikke komme af stedet og måtte
 blive stående til om morgenen, da den kloge
 mand kom og løste hende.⁷²

I en variant af sagntypen ”Forskrivning til
 fanden, som narres med stedsegrønt træ”
 hedder det om herremanden til Juulskov ved
 Nyborg: Han havde mange friller, og for at de
 ikke skulle få børn, akkorderede han med fan-
 den, at denne skulle skaffe ham og plante et
 sevenbomtræ i gårdens have; men så snart det
 visnede, måtte fanden hente hans sjæl. Herre-
 manden gjorde derfor alt for at holde liv i træet.
 Da Juulskov engang brændte, og træet nær var
 gået tabt, brød man en del af hovedbygningen
 ned for at redde det. I et par andre versioner
 nævnes et takstræ og intet om frillerne.⁷³

En mand fortæller fra Beldringe sogn i Præstø amt, hvor han fødtes 1857: *Ved skoven ligger Bellevuegården, og i dens have var der et træ, kaldet 'Pigernes træ'. Hvad pigerne skulle med det træ, véd jeg ikke, men ved hjælp af det kunne de blive hjulpet, så de kunne bruge karlene så meget de ville uden at få børn.*⁷⁴

Letfærdige kvinder tyggede blade af sevenbom og frø af "vikketræ" (guldregn) for at sikre sig mod undfangelse, hedder det i en optegnelse fra Sydfyn.⁷⁵

På Ørslevkloster kirkegård øst for Skive groede forhen et træ, kaldet *elverbom*, om hvis blade man fortalte, at de – tilberedt på rette måde – kunne fordrive fostre, og at munkene førte det her til landet til brug for nonnerne. Det lokale rim om træet:

Du kære elverbom,
du gør den værste hore from⁷⁶

er en variant af det rim, som allerede Simon Paulli nævner,⁷⁷ og er noteret over det meste af Danmark:

Sevenbom og singrøn [Vinca]
gør mange piger skøn. (Moth ca. 1700).

Dyvelsdræk [*Ferula asa-foetida*] og
sevenbom
gør så mangel hore from (Nordsjælland).⁷⁸

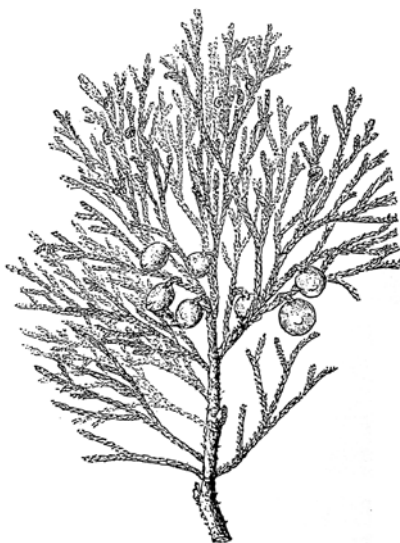
Sevenbom
gør mangel pige horefrom (Falster).⁷⁹

Sølvglød og sevenbom,
det gør mangel pige from (Slesvig).⁸⁰

Kvægsølv og sivenbom,
det gør mangel hore from (Midtsjælland).⁸¹

Ærenpris [Veronica] og sevenbom,
de gør mangel jomfru tom (v. Silkeborg).⁸²

Kviksølv og sevenbom

gør mangel (gammel) hore (el. jomfru) from
(Jylland).⁸³

Sevenbom
gi'r slatten vom (Lolland, fra nutiden?).⁸⁴

Sevenbom omtales også i flere af de "kloge" folks håndskrevne lægebøger og cyprianus'er – undertiden (af forsigtighedshensyn?) dog kun i emmenagoga.

Om du vil have din vilje med kvindfolk, og de ikke skulle få børn, tag sevenbom og kog det i øl og giv hende at drikke, da får hun ikke børn. (36. kap. af Rasmus Rask's faders cyprianus, dateret Brændekilde på Fyn 1761).⁸⁵

Mod månedstidens forstoppelse anbefaler Kjeld Bjergs lægebog (Lemvig-egnen) myrrha-, rav- og safranessens plus sevenbomolie.⁸⁶ Samme råd nedskrev Niels P. Husted i Brejning ved Ringkøbing – med tilføjelsen: *Er anvendelig i besværighed af vandfarvede tider [leukorroee?].*⁸⁷ For barnsnød applikerer han sevenbomolie og fem andre ingredienser.⁸⁸ Peder Hansen i Kolding anbefaler sevenbom blandet med kamilleblomster, hvidkløver, skovmærker (bukar), følfod og

bukkeblade (*Menyanthes*) i en the til *at drive kvindens tid*.⁸⁹

Omtalen af sevenbom i ”Den kloge Søren” Christensens *Homöopathisk Raadgiver* (Nyborg u.å., s. 125) leverer et godt bevis på sådanne trykte ”lægebøgers” mangelfulde og vildledende oplysninger:

Sabina juniperus (Sevenbom), en plante fra Antillerne til Mexico [!] ... Kun frøene anvendes til den homöopathiske medicin. Hovedvirkninger: Præservativ imod [!] abortus, navnlig i svangerskabets 3. måned. De månedlige regler for tidligt og for stærkt [!]. Blodstyrtning efter nedkomsten. Fremhjelper fødselen og driver efterbyrden.

Andetsteds (s. 76) tilføjes: *Bliver blødningen (efter fødselen) meget stærk, og det truer med forblødning, tages sabina.*

At den kloge Søren også anbefaler sine lægebogskunder ukontrolleret brug af *Aconitum*, *Belladonna*, *Bryonia* o.a. meget giftige droger, kan herefter ikke undre.

Om sevenboms evt. anvendelse som illegalt abortivum efter år 1900 kan der naturligvis ikke siges noget sikkert. En gennemgang af *Index medicus Danicus* og Oscar Preisler’s *Bibliotheca medica Danica* gav ingen omtale heraf. Bibliotekar ved Universitetsbibliotekets 2. afd. S. Aksel Uehnholt har rådspurgt en af sine kolleger, der er læge, og *han anser det for udelukket, at en sådan anvendelse har fundet sted i vort århundrede* (brev 21. marts 1958).

Når der ses bort fra den medicinske og folkløristiske litteratur, har vor plante kun meget få gange været omtalt af danske forfattere.

Jul. Clausen giver i sin bog *Den danske Tartuffe* (Kbh. 1916) en tragikomisk skildring af et ægteskabsbrud på Fyn 1773 og dets dramatiske følger. Professor, dr. theol. Jac. Chr. Pingel, sogneprest ved St. Knuds menighed i Odense, forfører og gør stiftsprokurator C. G. Schiødt’s hustru frugtsommelig. I sin svare pine prøver Pingel med allehånde midler at afvende den

uundgåelige skandale. Som abortivmidler anbefaler han hende at indtage rosmarinolie, en the på kamilleblomster, karse samt sevenbom, hvoraf han sender hende nogle kviste indpakket i et stykke papir. På en flugtagtig rejse til København afleverer Pingel en anden pakke med sevenbom til kusken Hans og beder ham skaffe det af vejen. – Siden, da skilsmissemøderne lagde alt for dagen, hævdede Pingel, at når han gav fru Schiødt medikamenterne, var det kun for at stimulere hendes menses, der ofte udeblev 6–8 uger. En omstændelig afhøring af flere gartnere med hensyn til, om der fandtes sevenbom i Schiødt’s have, gav intet resultat. Tilsyneladende fulgte Pingels elskerinde ingen af rådene.

Karl Gjellerup er vistnok den eneste danske forfatter, der har benyttet sevenbom-motivet i dramatisk digtning. Det sker i sørgespillet *Herman Vandel* (1891, s. 36ff.) i en scene af første handling 6. optrin. En ung pige skærer sig hemmeligt (men beluret af rektordatteren Louise og broderen Emil) en kvist af sevenbomtræet i rektorboligens have. Det resulterer i en samtale:

Louise: Sevenbom? hvad er det?

Emil: Hvad for Noget? Du kjender ikke det mærkeligste Træ i vor Have, der er ligervis som Kundskaabens Træ i Eden?

Louise: Nei, det må du fortælle mig om.

Emil: O, Eva-Datter! Sandelig siger jeg dig, du lever endnu i Havens Uskyldighedsstand ... Til Bevis for min Agtelse vil jeg fortælle dig om dette mærkelige Træ eller Busk, det eneste i sin Art i Miles Omkreds.

Nu beretter Emil sagligt, at en the af barken bruges af unge piger, *som egentlig ikke længer er unge piger, men gerne vil blive ved at være det* – og tilføjer en historie om en kone, der lod djævelen give sig en sevenbomdrik for

at afbryde svangerskab. Det gik godt mange gange, men tilsidst blev hun brændt som heks på galgebakken.

Louise viser påfaldende stor interesse for broderens oplysninger om busken. I sørgespillet 9. optrin fanges hun på fersk gerning ... i hånden holder hun en afskåret sevenbomkvist!

ANDRE LANDE

I Norge har sevenbom næppe været kendt og brugt de sidste halvandet hundrede år. Registeret til *Norsk Folkeminnelags skrifter* nr. 1–49 (1920–42) viser, at planten ikke nævnes af nogen forfatter. I Reichborn-Kjennerud's 5-bd. værk *Vår gamle trolldomsmedisin* (1928–47) omtales den kun i en note, der opremser vegetabiliske ekbolika. Men sevenbom nævnes i et par ældre magiske recepter⁹⁰ – den ene stammer fra ca. 1790 og den anden fra ca. 1815:

En skjøn Kunst for Kvindfolk, som ere med Børn og ikke ere 12 à 16 Uger borte med det: Tag Teglstensolje [oleum Benedictum] for 2 Skilling og Sevenbomolje for 2 Skilling og deriblandt Kornet Sevenbombark. Kog det i Vand, Øl eller Melk og drik eller søb noget af det; så fordrives det strax.

At en Pige ei skal blive med Barn: Tag Sevenbom og Savegryn og lad hende bære på sig Nat og Dag; så er hun fri.

Det side 111 nævnte rim kendes også fra Norge: *Sevenbom / har gjort så mangen pike (el. jomfru) from.*⁹¹

I Sverige indtages *sävenbom* ved fødsler.⁹²

I det nordlige Tyskland ses sevenbom kun sjældent i haverne, men des mere almindelig er busken i Sydtykland. Kvinder i Bayern har drukket en the af sevenboms grenspidser og bærkogler for rettidigt at provokere menses.⁹³

I de bayersk-frankiske bønderhaver kunne dr. F. Freiherr von Oefele 1898 konstatere, at alle eksemplarer var plantet af et kvindeligt familiemedlem,⁹⁴ hvilket røber et almindeligt kendskab til sevenboms anvendelse og virkning. Anderledes i Niederbayern. Her fandtes planten ganske vist også i næsten alle haver, men man kendte tilsyneladende ikke dens gynækologiske brug; den var her kun et apotropæum.

I Østrig er benyttet mange forskellige abortivmidler, men oftest sevenbom.⁹⁵ Om forholdene i Steiermark skriver Viktor Fossel 1886, at kvinderne navnlig anvender dekokter af rosmarin, meldrøje (*Secale cornutum*) og sevenbom. *Jordemødre med og uden diplom skal i de enkelte egne for penge og gode ord love dem hjælp og tavshed, som har noget at skjule for verden.*⁹⁶

Lewin mener, at sevenbom blev dyrket og anvendt som abortivum i England allerede før normannernes invasion.⁹⁷ En ballade fra midten af 1500-tallet viser, at planten dengang blev brugt til kriminelle formål – det hedder om den unge Mary Hamilton:⁹⁸

She is gane to the garden gay,
to pu' of the savin tree;
but for a' that she could say or not,
the babie it would not die.

Verset minder om den dulgte advarsel i en tysk folkevise:⁹⁹

Ein Mädchen wollt' zum Tanze gehn,
sie war so schön gezieret.
Was traf sie an dem Wege stehn?
Ein Sadenbaum so grüne.

I den satiriske dramatiker Ths. Middleton's komedie *A game of chess* 1624 hedder det i første scene af 1. akt (ed. Dyce IV, 321):

... And when I look,

Sävenbom (*Juniperus sabina*), ur *F.B. Vietz, Icones plantarum medico-oecologico-technologicarum, 1804.*

to gather fruit, find nothing but the
savin-tree,
too frequent in nun's orchards, and there
planted
by all conjectures, to destroy fruit rather.

Fra England nævnes som abortivum – foruden sevenbom – også de beslægtede planter taks og enebær.¹⁰⁰

Den ukrainske landbefolkning i Bucovina og det østlige Galicien kender og anvender mange vegetabiliske ekbolika, men ikke sevenbom, som kun findes indplantet i nogle få herregårdshaver (1861).¹⁰¹ Kalmuk-kvinderne i Mongoliet bruger et sevenbom-dekokt for at undgå konception subs. provokere abort. Og kendskabet til

plantens gynækologiske effekt er noteret fra de forskellige egne af Rusland.¹⁰²

Løvrigt haves underretning om sevenbom som abortivum fra Frankrig,¹⁰³ Holland,¹⁰⁴ Flandern,¹⁰⁵ Letland,¹⁰⁶ Grækenland,¹⁰⁷ Jugoslavien,¹⁰⁸ Tyrkiet,¹⁰⁹ Algier,¹¹⁰ Tunis,¹¹¹ Absinien¹¹² (ved og harpiks), USA (*Juniperus Sabina* og *J. virginiana*).¹¹³

Omkring 1800 havde man i en tysk landsby længe næret mistanke til en ung pige, som trods en meget udsvævende levevis ikke blev gravid. Det skete først, da man havde fældet og fjernet et sevenbomtræ i haven. En retslig efterforskning viste, at pigen før og under menstruationen altid drak et dekokt på træets blade, og at hun efter træets forsvinden endnu nogen tid forhindrede konception ved hjælp af et forråd af kviste. Hendes sundhed og potens led ingen skade. Da hun ophørte med at tage drogen blev hun straks befrugtet af den samme mand, som hun hidtil havde haft samleje med.¹¹⁴

Fra provinsen Hannover meldes 1930, at "Baum des Lebens" nydes rå, kogt eller som the de første seks måneder af svangerskabet for at uddrive fosteret, og at graviditet blokeres, når theen drikkes efter hver menses.¹¹⁵

BESLÆGTEDE PLANTER SOM ABORTIVUM

Hvor sevenbom ikke findes, eller som surrogat (ligheden!), har man hjulpet sig med andre nærtbeslægtede nåletræer, hvis giftstoffer synes at have en tilsvarende indvirkning på blodrige væv og specielt livmodermuskulaturen.

Allerede Plinius anbefaler enebær til gynækologisk brug.¹¹⁶ Grønne enebær plus kommen m.m. driver efterbyrden, står der i et dansk husråd.¹¹⁷ *Som barn hørte jeg fortalt, at enebærolie brugtes til fosterfordrivelse* (Nordjylland).¹¹⁸ Pastor Lucas Jakobsøn Debes giver

1670 fra Færøerne en mærkelig beretning om enebærtræ, spåner heraf kastes i havet for skræmme hvaler; han prøver at forklare det derhen, at ligesom enebærolie kan *uddrive fosteret, ja det døde foster ud af moders liv*, således må det træ, hvoraf olien tilberedes, også kunne fordrive hvalen.¹¹⁹ Fra England oplyses om enebær, at *the berries were swallowed to produce abortion; and also in childbirth*.¹²⁰ Der kan iøvrigt henvises til L. Lewin, *Die Fruchtabtreibung* (31922), s. 202f., 223, 226, 376.

Eskimokvinder på Grønland drikker rigelige mængder the af *Juniperus nana* for at provokere abort.¹²¹

Erhvervsmæssige kvaksalvere blandt Amerikas hvide befolkning skal navnlig have brugt en droge af *Juniperus virginiana*,¹²² et i Nordamerika hjemmehørende, indtil 30 m højt træ, hvis udseende minder om sevenboms. I Bayern og Østrig blandes sevenbom med kviste af *Thuja occidentalis*, *Cypressus sempervirens*, *Taxus baccata* og *Juniperus virginiana*.¹²³

Flere nordamerikanske indianerstammer (således Tewa, Zuñi og Pueblos) anvender *Juniperus monosperma*; kvinderne drikker et dekokt før fødselen for at vække og stimulere livmoderens muskelbevægelser. Men midlet skal indtages umiddelbart før nedkomsten, eller bliver barnet mørkhudet! Som mest effektiv regnes en Juniperuskvist med påsiddende mistelten. Efter fødselen bader moderen kønsdelene i det dampende dekokt samt drikker det i små kvanta for at fremskynde placentas afgang.¹²⁴

Endelig fortæller Vance Randolph 1947 om det meget overtroiske Ozark-folk i Missouri og Arkansas (med en avisnotits 1941 som kilde), at *no woman ever drank cedarberry [her Juniperus virginiana] tea without being "talked about". Men might take it for chills [forkølelse], but never women!*¹²⁵

VETERINÆRMEDICIN

Sabina skal allerede i det 11. århundrede være blevet brugt af engelske dyrlæger.¹²⁶ Og veterinærmedicinen anvender endnu drogen i afkog, salver eller blandet med forskellige pulvere som uterusmiddel. Den spiller som meget effektiv komponent i en abortivdrik, der starter efterbyrdens afgang, en vigtig rolle. Veterinærfarmakopéen 1908, der var autoriseret indtil 1933, anfører et *pulvis contra retentionem secundinarum* med sevenbom som den virksomme bestanddel.¹²⁷

Overdyrlæge Kr. Boers nævner sevenbom i en lang række danske veterinære husråd. Blandet med bukkeblad, meldrøje, ingefær, hvidløg m.fl. kom sevenbom i køer, der ikke kunne kælte eller for at drive efterbyrden.¹²⁸ Også i Sydtyskland og Østrig fik koen straks efter kælvningen et dekokt på sevenbom eller en kvist af busken indgivet *dass sie gesund bleibt* og efterbyrden hurtigere og lettere kvitteres.¹²⁹ Herhjemme (Nyborgegnen) blev sevenbom, plukket på en kirkegård, tørret og som et pulver presset i køer, der ikke ville blive brunstige.¹³⁰ Et dekokt med egebark anvendes stadig mod "hvid flod" (leukorro) hos køer,¹³¹ et afkog mod orm hos heste.¹³² En Hestelægebog (Kbh. 1703, s. 13) bringer dette råd: *Er Hestens Gemæch [præputium] hoven, efter at han er gildet, da tag Segelbom, syd [kog] det og lad den Dunst 3 Gange i en Dag opfare lige på hans Gemæch.*¹³³

Både kulturhistorisk, medicinsk, sociologisk og statsretsligt har studiet af de legale og illegale abortivmidler en betydelig interesse. En sådan undersøgelse viser, at de ikke – som ofte hævdedt – kan tages som et afgørende bevis for social degeneration og mangelfuld moral. Fosterfordrivelsen har været praktiseret fra de ældste tider, og såvel blandt de mest primitive som højt civiliserede folkeslag har man kendt og brugt mangfoldige abortivmidler.

At de ukontrollerede, egenmægtige og tit livsfarlige indgreb i naturens orden måtte fordømmes, er kun langsomt blevet klart. Det er først på et ret sent kulturhistorisk tidspunkt, at denne praksis imødegås af en religiøs og politisk lovgivning. De jævnligt afslørede kvaksalverer vidner om, at der trods alle forbud og trusler om straf endnu langt fra er sat en stopper for illegale svangerskabsafbrydelser. Og det er sikkert et stort spørgsmål, om det nogen sinde vil lykkes.

FORKORTELSER

DFS = Dansk Folkemindesamling (kapsel- og topografi-nr.).

Hovorka-Kronfeld = Hovorka, O. von & Kronfeld, A., 1908–09, *Vergleichende Volksmedizin I–II*, Stuttgart.

Lehmann = Lehmann, Heinrich, 1935, *Beiträge zur Geschichte von Sambucus nigra, Juniperus communis und Juniperus Sabina*, Zofingen.

Lewin = Lewin, L., 1922, *Die Fruchtabtreibung durch Gifte und andre Mittel*, Berlin.

Ploss = Ploss, H., 1902, *Das Weib in der Natur- und Völkerkunde*, Leipzig.

LITTERATURHENVISNINGER OG NOTER

- 1 Johnsson, Olof, 1945, *Fosterfördriining*, Stockholm, s. 34ff.
- 2 Reichhorn-Kjennerud, I., 1933, *Vår gamle trolldomsmedisin II*, Oslo, s. 71.
- 3 Fischer, Hermann, 1929, *Mittelalterliche Pflanzenkunde*, München, s. 191, 249.
- 4 Skr. medd. af mag. scient. Johan Lange.
- 5 Dr. Aigremont (pseudonym), 1908, *Volkserotik und Pflanzenwelt I*, Berlin, s. 49. Gjellerup, K. 1891, *Hermann Vandel*, København,

s. 38: *Hvem veed – en eller anden korsfarer kan have taget en stikling med*; jnf. czekk. *klasterni chvojka* "kloster-enebær": Machek, V., 1954, *Ceská a slovenská jména rostlin*, Praha, s. 39.

- 6 Kroeber, Ludwig, 1949, *Das neuzeitliche Kräuterbuch III*, Stuttgart, s. 334.
- 7 Lehmann, s. 118.
- 8 Lewin, s. 328f.
- 9 Ploss I, s. 862.
- 10 Marzell, Heinrich, 1922, *Die heimische Pflanzenwelt im Volksbrauch und Volksglauben*, Leipzig, s. 18.
- 11 Britten, J. & Holland, Rob., 1886, *A dictionary of English plantnames*, London, s. 416.
- 12 Wilde, Julius, 1947, *Kulturgeschichte d. Sträucher u. Stauden*, Speyer, s. 13.
- 13 Martin, Adolf, 1851, *Die Pflanzennamen d. deutschen Flora*, Halle, s. 64f.
- 14 Lehmann, s. 58.
- 15 Höfler, Max, 1908, *Volksmedizinische Botanik der Germanen*, Wien, s. 49f.
- 16 Isodorus, 1890, *Orig. seu Etym.* XVII, ed. W. M. Lindsay, Oxford, 7, s. 35; sml. Nordhagen, Rolf, 1964, i *Naturen* 78, s. 94f. Et græsk sagn hentyder til træets evne til at frembringe ild: Murr, J., 1890, *Die Pflanzenwelt in der griechischen Mythologie*, Innsbruck, s. 126.
- 17 Glaser, L., 1890, *Taschenwörterbuch für Botaniker*, Leipzig, s. 220.
- 18 Kanngiesser, Fr., 1908, *Die Etymologie der Phanerogamen-Nomenklatur*, Gera, s. 95; Wittstein, G. C., 1856, *Etymologisch-botanisches Handwörterbuch*, Erlangen, s. 481.
- 19 Marzell, Heinrich, 1937, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen II*, Leipzig, s. 1094.
- 20 Lehmann, s. 112; Lehmann, s. 118: *Allerede skøgen Sabina* [kejser Hadrians gemalinde] skal have brugt kvistene til forbryderiske formål.
- 21 Kroeber [note 6], s. 337; *Meyer's Vareleksikon II*, 1952, København, s. 377f. Om kemi, forfalskninger m.v.; Gildemeister & Hoffmann, 1910, *Die aetherischen Oele I*, Leipzig, s. 107 og *Archiv for Pharmaci og Chemi*, 1907, s. 85.

- 22 Gessner, Otto, 1953, *Die Gift- und Arzneipflanzen von Mitteleuropa*, Heidelberg, s. 372.
- 23 Lewin, s. 334.
- 24 Gessner [note 22], s. 371.
- 25 Ripperger, W., 1937, *Grundlagen zur praktischen Pflanzenheilkunde*, Stuttgart & Leipzig, s. 295; Kroeber [note 6], s. 336.
- 26 Lehmann, s. 114.
- 27 Zimmermann, W., 1927, *Badische Volkshheilkunde*, Karlsruhe, s. 56f.
- 28 Skr. medd. af apoteker Harald Nielsen.
- 29 *Historische Studien aus d. Pharmakolog. Institute d. Universität Dorpat* V, 1896, s. 62.
- 30 *The Herbal of Rufinus*, 1946, ed. Linn Thorndike, Chicago, s. 285f.
- 31 Hoops, Johs., 1905, *Waldbäume und Kulturpflanzen im germanischen Altertum*, Strassburg, s. 271.
- 32 *Herbal* [note 30], s. 285.
- 33 Lewin, L., 1920, *Die Gifte in der Weltgeschichte*, Berlin, s. 282.
- 34 *Eydtgenössischen Lustgarten*, 1715, cit. efter Obschlager, O., 1926, *Der Zürcher Stadtarzt Johannes von Muralz*, Zürich, s. 10.
- 35 Også i Sverige og Tyskland (Baden) mente man, at der af sevenbom fandtes både han- og huntræer: Aminson, H., 1880, *Bidrag til Södermanlands äldre Kulturhistorie* V, Strängnäs, s. 106; Meyer, E. H., 1900, *Badisches Volksleben im 19ten Jahrhundert*, Strassburg, s. 394.
- 36 Harpestræng, Henrik, 1908–20, *Gamle danske Urtebøger, Stenbøger og Kogebøger*, København, s. 73, 169, *Det Stockholmske Haandskrift* K48 & Ny kgl. Saml. 66.8.
- 37 Hauberg, P., 1927, *En middelalderlig dansk Lægebog*, København, s. 33.
- 38 Marzell, Heinrich, 1935, *Volksbotanik*, Berlin, s. 180.
- 39 Erich, Oswald A., 1955, *Wörterbuch d. deutschen Volkskunde*, Stuttgart, s. 651.
- 40 Lehmann, s. 113.
- 41 DFS 1906/23:3; *Skattegraveren* 8, 1887, Kolding, s. 45.
- 42 Skr. medd. af mag. scient Johan Lange: *da jeg var derinde i 1937–38 gik der nok rygter om, at et par kvindelige havegæster havde spurgt efter planten, men derudover mærkede vi intet.*
- 43 *Tidens Kvinder*, 1958, nr. 24.
- 44 Fränk. Merkur 1796, 6; 1797, s. 17; Ferro, 1807, *Sammlung aller Sanitätsverordnungen im Erzherzogthume Österreich*, Wien; Lewin, s. 328; Om studenterne i Leyden beretter Simon Paulli (*Quadripartitum Botanicum*, 1708, Frankfurt, s. 561), at de brækker grene af dette træ i offentlige haver, og han citerer i denne forbindelse et rim.
- 45 Lehmann, s. 144.
- 46 Schulz, Hugo, 1921, *Vorlesungen über Wirkung und Anwendung der deutschen Arzneipflanzen*, Leipzig, s. 54.
- 47 Hovorka-Kronfeld I, s. 366f.
- 48 Wilde, Jul., 1923, *Die Pflanzennamen im Sprachschätze der Pfälzer*, Neustadt an der Haardt.
- 49 Wilde [note 12], s. 16.
- 50 Hewe, Nils, 1949, *Läkeväxternas sällsamma historia I: Växter som verka på könsorganen*, Helsingborg, s. 103.
- 51 *Botan. Notiser*, 1865, s. 105–07.
- 52 Wilde [note 12], s. 14.
- 53 Hovorka-Kronfeld I, s. 365f.
- 54 Marzell [note 38], s. 181.
- 55 Rønnekilde Nielsen, A., i DFS 1906: 23, 604.
- 56 Lange, Johan, 1959, *Ordbog over Danmarks Plantenavne* I, København, s. 796 (Ordrup).
- 57 Hotton, 1695, *Thesaurus phytologicus*, Nürnberg; Lehmann, s. 143; Aigremont [note 5], s. 49; Pieper, R., 1897, *Volksbotanik*, Gumbinnen, s. 583; *Zeitschrift für österreichische Volkskunde* V, 1899, s. 240; Krauss, Friedr., 1943, *Nösnerländische Pflanzennamen*, Beszterce-Bistritz, s. 228, samt meddelelser fra dr. Marzell i Gunzenhausen (Bayern), 1954; Wilde [note 12], s. 270.
- 58 Heukels, H., 1907, *Woordenboek der Nederlandsche Volksnamen van Planten*, Amsterdam, s. 219.

- 59 Britten & Holland [note 11], s. 121, 288.
- 60 Lehmann, s. 111.
- 61 Penzig, O., 1924, *Flora popolare italiana* I, Genova, s. 251; Gubernatis, A. de, 1878, *La mytologie des plantes* I, Paris.
- 62 Wallmén, Olof, 1954, *Alte tschechische Pflanzennamen und Rezepte im Botanicon Dorstens*, Stockholm, s. 60.
- 63 *Historische* [note 29] III, 1893, s. 206f., 219, sml. s. 371f.
- 64 *Fynsk Hjemstavn* I, 1928, s. 62 (Gudbjerg).
- 65 Tholle, Johs., 1955, i *Sønderjy. Maanedsskr.* 31, s. 180; DFS 1906/23: 3222 (Kliplev).
- 66 *Fra Frederiksborg Amt*, 1918, s. 107.
- 67 Tang Kristensen, E., 1902, *Gamle Folks Fortællinger om det jyske Almueliv* tillægsbd. III, Aarhus, s. 1824.
- 68 DFS 1906/23: 316 (Viskinge).
- 69 DFS 1906/23: 3222.
- 70 Hansen, H. P., 1942, *Kloge Folk* I, København, s. 135f.
- 71 Tang Kristensens, E., 1923, *Æresbog* (Danmarks Folkeminder, nr. 28), København, s. 88.
- 72 Kamp, Jens, 1877, *Danske Folkeminder, Æventyr, Folkesagn ...*, Odense, s. 146.
- 73 Tang Kristensen, E., 1899, *Danske Sagn* VI, Aarhus, s. 26f.
- 74 DFS 1906/23: 604; jnf. Rønnekilde Nielsen, A., 1943, *Sjællandske Folkeminder*, København, s. 54 – navnet er her **Kvindernes træ**.
- 75 DFS 1906/23: 1035 (Egense sogn).
- 76 Skr. medd. af fru Kirstine Nielsen, Vinderup J. 1950 og 1956.
- 77 Hans påstand, at rimet oprindeligt stammer fra Tyskland, har ikke kunnet verificeres.
- 78 Udvalg for Folkemaals saml., top. distr. 46.
- 79 Grundtvig, F. L., 1908–09, *Livet i Klokkergaarden* [Systofte på Falster], (Danmarks Folkeminder 2), København, s. 54 – træet blev meget omtalt, men fandtes sjældent.
- 80 E. Rostrups notater fra ca. 1870.
- 81 DFS 1906/23: 361 (Sorø amt).
- 82 DFS 1906/23: 2224 (Tåning v. Silkeborg).
- 83 Feilberg, H. F., 1894–1904, *Ordbog over jyske almuesmål* II, København, s. 344; Tang Kristensen, E., 1876, *Jydske Folkeminder* III, København, VI, s. 375; DFS 1906/23: 316 (Viskinge), 361 (Sorø amt), 2494 (Snebjerg v. Herning), 2564 (Borris v. Skern), 3222 (Kliplev) m.fl. – Kviksølv var også et abortivum, men kan i rimene sigte til anvendelsen for syfilis.
- 84 Medd. fra inspektør Gerner Nielsen, Arbejdsanstalten i Saksøbing.
- 85 Her efter *Fynsk Hjemstavn*, 1936, s. 46f.
- 86 Hansen [note 70], s. 204.
- 87 Tang Kristensen, E., 1922, *Gamle Raad for Sygdomme hos Mennesket*, Viborg, s. 267; et andet sted bringer han en recept uden sevenbom til barselsrensningens standsning (s. 261).
- 88 *Ibid.*, s. 261.
- 89 *Ibid.*, s. 204 (vistnok nedskrevet omkr. 1820).
- 90 Bang, A. Chr., 1901, *Norske Hexeformularer og Magiske Opskrifter*, Christiania, s. 316, 322.
- 91 Reichborn-Kjennerud, I., 1930, *Den gamle urtegård*, Sarpsborg, s. 18; Schübeler, F. C., 1886, *Norges Växtrige* I, Christiania, s. 370.
- 92 Gustavson, H., 1947, *Gotländska växtnamn*, Visby, s. 19.
- 93 Lammert, G., 1869, *Volksmedizin und Aberglauben in Bayern und d. angrenz. Bezirken*, Würzburg, s. 149.
- 94 *Antikonzeptionelle Arzneistoffe. Heilkunde*, 1898, Wien, her cit. efter Hovorka-Kronfeld I, s. 366.
- 95 *Zeitschrift für österr. Volkskunde* V, 1899, s. 240; *Tiroler Heimatblätter* 26, 1951, s. 34f.
- 96 Fossel, Viktor, 1886, *Volksmedizin und medizin. Aberglauben in Steiermark*, Graz, s. 48; jnf. Kundegraber, Maria, 1951, *Der Bauerngarten der Steiermark*, ORT, s. 70 (i ms.).
- 97 Lewin, s. 328.
- 98 Hovorka-Kronfeld I, s. 367.
- 99 Marzell [note 38], s. 179; *Weckenstedt's Zeitschrift für Volkskunde* II, 1890, s. 429.
- 100 Ploss I, s. 860; Gutch & Peacock, 1908, *Examples of printed Folklore, concerning Lincolnshire*, London, s. 122.

- 101 *Verhandlungen d. k. k. zoolog.-botan. Gesellsch. in Wien* XI, 1861, s. 155.
- 102 *Historische* [note 29] I, s. 220; Ploss I, s. 861.
- 103 Lewin, s. 223; Correvon, Henry, 1922, *Plantes et santé*, Paris, s. 248.
- 104 Andel, M. A. van, 1909, *Volksgeneeskunst in Nederland*, Utrecht, s. 101.
- 105 Cock, A. de, 1891, *Volksgeneeskunde in Vlaanderen*, Gent, s. 60.
- 106 *Historische* [note 29] IV, 1894, s. 230.
- 107 Ploss I, s. 861.
- 108 *Festschr. zum 80. Geburtstag Max Neuburgers*, 1938, Wien, s. 318.
- 109 Stern, Bernhard, 1903, *Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei* II, Berlin, s. 270.
- 110 Lewin, s. 236.
- 111 Ibid.
- 112 Ploss I, s. 860; Hartmann, R., 1866, *Naturgeschichtlich-medizinische Skizze der Nilländer*, Berlin, s. 357.
- 113 *Med. and surg. reports of the Boston City Hospital* 2, 1877, s. 270; Lewin, s. 238.
- 114 Klose, 1820, i *Journ. d. prakt. Heilkunde*, s. 5; Lewin, s. 331.
- 115 Heckscher, Kurt, 1930, *Die Volkskunde der Provinz Hannover* I, Hamburg, s. 116.
- 116 Höfler, Max, 1908, *Volksgeneeskunst. Botanik d. Germanen*, Wien, s. 50.
- 117 Møller, I. S., 1940, *Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering* (Danmarks Folkem. nr. 48), s. 151.
- 118 Skr. medd. af fru Kirstine Nielsen, Vinderup J.
- 119 Debes, Lucas Jacobsøn, ed. 1903, *Færoæ et Færoa reserata*, Thorshavn, s. 164.
- 120 Grigson, Geoffrey, 1955, *The Englishman's Flora*, London, s. 24.
- 121 Distriktslæge Bertelsen, A., 1914, i *Det grønlandske Selskabs Aarskrift*, s. 56.
- 122 Ploss I, s. 855, jnf. Lewin, s. 238.
- 123 Lewin, s. 225, 227, 336; i Massoura (N.Ø.Afrika) anvendes en art Thuja: Ploss I, s. 860; Brehm, 1855, *Reiseskizzen aus Nord-Ost-Afrika*, Jena.
- 124 Robbins, W. W., Harrington, J. Peabody & Freire-Marreco, B., 1916, *Ethnobotany of the Tewa Indians*, Washington, s. 40; *30th annual rep. of the Bureau of American Ethnology 1908-09*, 1915, s. 55; Hrdlička, Aleš, 1908, *Physiological and medical observations*, Washington, s. 56.
- 125 Randolph, Vance, 1947, *Ozark Superstitions*, New York, s. 194.
- 126 Flückiger, F. A., 1891, *Pharmakognosie d. Pflanzenreiches*, Berlin, s. 743.
- 127 Skr. medd. af apoteker Harald Nielsen.
- 128 Boers, Kr., 1939, *Dansk veteriner Folkemedicin*, Horsens, s. 255, 257; mod retentio secundinam anv. også et øldekokt af thuja: ibid., s. 156.
- 129 Marzell, H., 1925, *Bayer. Volksbotanik*, Nürnberg, s. 208; *Tiroler Heimatblätter*, 1925, s. 25.
- 130 *Maanedsskr. for Dyrleger* 39, 1927-28, s. 400.
- 131 Mentz, A., 1935, *Veterinærplanter*, København, s. 26; Lehmann, s. 116f.
- 132 Mentz [note 131], s. 26.
- 133 Boers [note 128], s. 144.